

գաւառին մէջ գտնուող Ատարկն նշնայեալ Արծ-
նայ վերաբերող (էջ 74) կը նշանակուի: Ըստ
այսմ մենք այն կողմն ենք, թէ Տնագոյն ժամա-
նակները Հանձնիթ գաւառը եւ ընդհանրապէս
Տիգրիսի վերին ընթացքին արեւելեան կողմը
գտնուող բովանդակ երկիրը, որ է ըսել «Աշ-
րահանձանէ», Էգիլի վրայէն իջնող Տիգրիսի աղ-
բերառուն Աշմիթը-Աշիի կը վերաբերէր եւ այն՝
Ատրիստանեայց ատեններէն սկսեալ մինչեւ
քրիստնէական առաջին առաջին դարերը, մին-
չեւ եկեղեցական նոտրապետական երկրաբա-
ժանման ծագումը: Բաւական վերջը Հռովմայե-
ցւոց եւ Բիւզանդացւոց ատեն երկրի գտտ եւ
զուտ քաղաքական բաժանում մը տեղի ունե-
ցաւ: որով ի մէջ այլոց Մայաֆարկինն ու Հան-
ձիթը Նոտիաց վրայ աւելցան: Արդ երբ սխալ-
մամբ Մովսէս Նորնաշուկ արուած՝ «Աշխարհա-
գրութեան» մէջ Հանձնիթը իբրեւ Դ. Հայոց
Փաւառ մը կը ներկայացուի, այս իսկ որոշ կը
ցուցնէ, թէ այս գիրքը յարաբերաբար որչափ
ուշ քրիստոնէական ժամանակի գործք է:

Գր. Ա. ԲԵՂԻ

Պ Ա Տ Մ Ա Վ Ա Ն

ՆԵՐՍԵՍԻԱՆԻԱՆԻԱՆ ԵՊԻՍԿՈՍ ԵՊԻՍԿՈՍ ԶԵՐՈՅ ԼՄԲՈ- ԿԵՐԹԱԹԻՐԻՆԸ

Ամենեւին տարակոյտ չի վերցըներ, թէ
ազգայինք — ինչպէս ամէն տեղ, անսնկ ալ
— Գրանտիւռանիտ գաղթելէն անմիջապէս,
եւոր՝ առեան Տարկաւորութիւնն, որ նոր Հայ-
րենեանց մէջ, ան առնն միայն կրնան ապահով-
ցընել իրենց ապրուստն ու իրենց ապագան, երբ
որ երկրին լեզուն կը սորվին, ան ժողովրդեան
սովորութիւնները կ'ընդունին, անոնց կրթու-
թեանը կը մօտենան, եւ ամէն բանի մէջ՝ իրենք
զիրենք երկրին ժողովրդոցը կը յարմարցընեն:
— Ասկէ կրնայ մեկնուիլ, թէ քնչ պատշաճի
Համար, քիչ ատենի մէջ ուղղափառ կաթու-
ղիկէ հաւատքն ընդունեցան:

Իրենց ձեռնարկու եւ ամէն բանի մէջ յա-
ռաջանալու հոգին, զիրենք դրոցն, որ կրթու-
թեան աստիճանի մէջ ալ, գունն այն բարձրու-
թեան հասնին, որ աստիճանի մէջ որ էին ներք-
նածիններն. — ու եթէ կարելի է զանոնք
գերազանցեն ալ: Ասոր հետեւութիւնն էր, ան
բնական ճիգն, որ իրեն տղոցը պատշաճ կրթու-

թիւն տան եւ զիրենք դաստիարակութեան մէջ
վարժեցընեն: —

Հաստ բնական է եւթագրել, որ ի սկզբան՝
քանի մը հարիւր բնակիչ ունեցող Տին Պաշ-
պարովին, ըստ մեծի մասին վաղաք վարձկաններն,
ինչպէս նաեւ հունգարացի ծառաները՝ դպրոց
ունեցած պիտ'որ չըլլան: — Ուստի շատ
գծուարին է որոշել, թէ Պաշպարովին մէջ երբ
հիմնուեցաւ առաջին դաստառը:

Բայց ձեռուրնիտ եղած տարեգրներուն
եւ արձանագրութեանց նայելով՝ արդէն 1730ին
կ'ընէ մէջ. — որ առժամանակեայ կերպով Աս-
տուանատուր Սընգովիչեանի տանը մէջ էր:
Վարժապետներն էին հոս, Ներսէս աղային վե-
րահակութեանը տակ՝ Հայր Փանուէլ Միթի-
թարայ աշակերտներէն մէկը¹:

Եթէ աղկանց Համար հոգ տարուեցաւ
կրթարանի մը, պէտք ենք ընդունիլ թէ տարի-
ներով յուսալ մնալ տոցը Համար ալ դպրոց
կանգնուած պիտ'ըլլայ:

Ինչպէս ինքն իրմէն կ'ենթադրուի առաջին
դպրոցը պարզապէս Հայերէն լեզուով պէտք է
որ եղած ըլլայ, որովհետեւ ուսուցիչը, միայն
Միթիթարեան Հայերէն էին, որոնք հունգարերէն
լեզուին տեղեակ չէին:

ԺԸ. դարուն գէպ ի մէջերը, կը գտնենք
հունգարացի վարժապետներ ալ: Բայց ասոնք՝
զհայ աղաքը՝ միայն Դրամախլուանիոյ եպիսկո-
պոսին հրամանովը կրնային սորվեցընել: — Քիչ
մը ետքը՝ կը տեսնենք, որ նաեւ լատիններէն լե-
զուն կը սորվեցուի Նդիսաթեթուպոլսոյ դպրոցին
մէջ: — Պոնէ ան կը հետեւցընենք Պաշպարեան
եպիսկոպոսին կարգադրութիւնն, որուն համե-
մատ, Ստեփան Պոշնախեան եկեղեցականի դրած
հիմնարկութեանը երկրորդ կէտը կ'ամրացուի,
որ Հայերէն ու հունգարերէն լեզուներէն զատ,
լատիններէն ալ սորվեցուելու է:

Գուցէ Դրամախլուանիոյ լատին եպիսկո-
պոսին միջնորդութեամբն սկսաւ Նդիսաթեթու-
պոլսոյ դպրոցին մէջ յորինաւոր կարգադրու-
թիւնն՝ այն միջոցին, երբ Յովհ. Գրեշնեան
Նդիսաթեթուպոլսոյ աւագերէցն 1775ին, իր
վեհափառութիւնէն Նդիսաթեթուպոլսոյ դպրո-

¹ Համեմատ Հատ. Ա. էջ 57: — Ահա ասոր վերաբե-
րեալ արձանագրութեան խօսքերը. «Խորհուրդ արեւոյ աղիկ
աղոց չգալային սէպի, որ ըլլա ժամանակաւոր ասպետին
սենյոփոյնն ասանք սկսել, որ հոն մեծընտանիք զուտը ու
բարեկեցաւ կուրծի գէպ ի ժամն եւ այլն: Եւ գրիթը մէք մե-
զաղալայ նորաբն որ կատարի եւ սորվեցնող ըս Հայր մե-
նուէնն»:

ցին վերատեսուչ անուանեցաւ: — Աս վերատեսութեան իրաւունքն, ինչպէս նաեւ սորվեցընելու կերպն ու գարոցի շէնքը կամ թէ բանք՝ տեղը, շատ հակառակութեան ու վիճաբանութեան պատճառ տուած է: — Անտոնեան հարք, որոնք Անետական ազգեցութեան տակ կեցած կ'երեւան, քաղաքային հասարակութեան եւ անոր առաջնորդին — Ժողովրդագետին — հետ դիմացէ դիմաց կեցած են:

Մասնաւոր մտազրութեան արժանի բան է, դրանսիւսականից կանոնիկոսական Ժողովոյն ասոր նկատմամբ եղած մէկ որոշումն: Ըստ այսմ՝ «Որովհետեւ դպրոցներուն այցարարութիւնը, վարչութիւնն ու կարգադրութիւնը, տեղական առաջերիցուն կամ Ժողովրդագետին յանձնուեցան, ուստի, անոր այցելութիւնը, վարչութիւնն ու կարգադրութիւնը՝ թէպէտ յարգելու են Անտոնեան հայրերը: բայց Ժողովրդագետը հոգ տանելու է, որ այս այցարարութիւններն ու կարգադրութիւնները պատշաճ չափաւորութեամբ, հանդարտութեամբ ու սիրով ըլլոյն, առանց Անտոնեան հայրերը վշտացընելու: Որուն կատարումը կը յուսացուի»: — Ասկից զատ. «Ժողովրդագետը՝ կարգ, կանոն ու եղանակաւորութիւն չտայ ու չխառնուի անոր մէջ, թէ տղոց ինչպէս կը սորվեցընեն, հապա իրենց եռանդին ու փութոյն թողու: Նախ թի՛մ անկարգութիւն մը դիտէ, պարտական է կամ՝ զեպիսկոպոսը տեղեկացընելու եւ կամ՝ ընդհանուր տեղապահին ծանուցանելու»: — Գարձեալ՝ «Ուսանողք՝ Նիքաիի ու տնին օրերը՝ Ժողովրդագետեան եկեղեցին խրկուին, պատարագ տեսնելու եւ քարոզ լսելու: Վասն զի պատշաճ ու վայելուչ է, որ տղաք, որ եկեղեցին որ ծնած են ի հոգեւորս, այն եկեղեցուն մէջ աճին, եւ քրիստոնէական գիտութեան խորհուրդներուն մէջ ապրին: Աս այսպէս ըլլալով ալ, հարկ չկայ որ հայրերն աղոյք հետ մէկտեղ երթան, եթէ մասնաւորապէս չեն ուզեր երթալ, հապա յանձնեն զանոնք բարեպաշտ աշխարհականի մը: 24 թէ միայն հարուստներուն՝ հապա նաեւ աղքատներուն տղաքն ալ, հաւասար փութով ու սիրով սորվեցընեն եւ ընդունին գարոյն: Մէկ խօսքով՝ վերոյիշեալ տարբերութեանց մէջ, թէ Ժողովրդագետն ու թէ Անտոնեան հայրերն այնպէս վարուին, որ ասկից ետքը իր գերապայծառութեանն անհանգստութիւն չպատճառեն: — Ցուեալ ի Գարլսպուրի 1775 յունիս. 17,:

Կանոնիկոսարանին, աս հրամաններուն հակառակ անմարանութիւնները շարունակուեցան:

— Անտոնեանք 1811ին բոլորովին դադարեցուցին հայերէն սորվեցընելը: Ուստի՝ եկեղեցական Ժողովքն աղերասգիր մը գրեց Ստեփան Ագոնց արքեպիսկոպոսին ու ընդհանրական բաբային, որ աստիկ անձի մը հրաման տայ հայերէն լեզուն սորվեցընելու:

Ասոր հետեւութեամբ՝ Ստեփ. Ագոնց հրամայեց հայրերուն, որ սորվեցընեն հայերէն լեզուն եւ բարոյական գիտութիւնները: բայց իրենց վաշխին մէջ, — Սակայն քաղաքային Ժողովն աս հրամանին չհաւանցաւ: Ուստի՝ եկեղեցական Ժողովքը սահմանեց թէ, «Որովհետեւ նոյն իսկ գերապայծառ տէրը չուրանար, որ հայրերն անոր համար բերուեցան մեր քաղաքը, որ սորվեցընեն՝ բայց թէ՛ իրենց աս պարտականութիւնը՝ որ չէնքին մէջ կատարեն — ան, գերապայծառ աբաբհօր կամքէն կախում չունի, հապա մեր քաղեքին առաջնորդութենէն: Անցածներէն շատ անհաճոյ կերպով տեսանք, զգացինք ու սորվեցանք, թէ ինչ տխուր հետեւութիւններ ունեցաւ, որ քանի մը ասորի հայ գարոցը վաշխին չէնքին մէջ փոխադրուեցաւ: Ասկից պատճառ եղաւ, ան՝ գրեթէ արւեսահեղ հրաձգութիւններուն, որոնցմով լեզուն են մեծապատիւ Գարլսպուրիի կանոնիկոսարանին հին գրքերը: ... Ուստի փախալով անհաճոյ ապագաներուն եւ յառաջուն կառնադրութիւններէն, հայ գարոցին՝ Ժողովրդագետական տնէն, վանք տարուիլն՝ ամենեւին չի ներուիր: Ուրիշ կողմանէ ալ, մայրը՝ ամէն տեղ Ժողովրդագետութիւնն է: Ասոր թեւերուն եւ հակորութեան տակ, աւելի աճումն եւ յառաջացում կը յուսացուի որ ըլլայ տղոց մէջ, քան եթէ որ անիկայ, անանկ ձեռքի յանձնուի, որ գուցէ աւելի իր վրայ՝ քան թէ հասարակաց օգտին եւ երջանկութեանը վրայ մտիկ կ'ընէ: Ու եթէ որ տեղւոյս հայրերուն պարտականութիւնն է, հայրերէն լեզուն ու բարոյականութիւնն սորվեցընել, անոր գործադրութիւնը, որոշեալ քարէ պատերուն հետ չենք կրնար կապել: Եւ իրենց այս փափաքէն աւելի բան չենք կրնար հետեւեցընել, եթէ ոչ քան, որ տղոց պարզամիտ ծնողքներուն կամայ կամաց աղքատանալն ան մայր եկեղեցւոյն հեղինակութեան ու յարգին անկուումը կ'ուզեն»:

Ասոր վրայ որոշուեցաւ, որ առաջիկայ յայտարարութիւնն անմիջապէս յարգելի հայրերուն հարգողութեւն են: զիրենք տեսիլան, որ (1811 յունիւլ.) 28ին, բաղուելի գարոցին սկսին. — զոր եթէ չկատարեն — «Հայրե-

երևուն, աս բանիս մէջ ցուցոցած անհնազանդութիւնն անմիջապէս հովուապետին հաղորդուի եւ իրմէն խնդրուի, որ բարեհաճի խտտել հրամայելու, որ այս պարտաւորութիւնը կատարեն. որովհետեւ այլազգ իրենց ժամանակը՝ մեր քաղքին մէջ անգուռ կ'անցընեն, :

Ժողովրդապետին ու եկեղեցական հասարակութեան ընդդիմութիւնն, ինչպէս կ'երեւայ, պարտաւոր բան էր, որովհետեւ Անտոնեանք յաւորդ տարիներուն մէջ ալ՝ իրենց վաճառքին մէջ կը սորվեցընէին: Բւ ոչ առանց պատճառի:

Հասարակութիւնը՝ թէպէտ մէկ կողմանէ խտտել կը կապուէր իր հայ ըլլալուն եւ կը փափաքէր որ ազգայինք գիտնան իրենց մայրենի լեզուն. բայց մէկալ կողմանէ հաստատութեամբ կը պահանջէր. որ անկտիս ըլլայ հայերէն իր գործերուն մէջ:

Երկու զուգահեռական եւ հաւասարապէս գործող դպրոց կը գտնէր Եղիսարեթուպոլսոյ մէջ, 1820ին մտնորը: — Տղաք՝ նախ հայերէն լեզուն եւ կրօնագիտութիւն կը սորվին կրօնաւարաց քով: Ասոր վրայ՝ հասարակութեան դպրոցին մէջ կը սորվին հունգարերէնն ու լատիներէնը:

Հայերուն ցուցուցած գաղտնութիւնը կը խրտեցընէ զքաղաքային հասարակութիւնն ու նորէն եւ նորէն կ'ուզէն հայ դպրոցը՝ վաճառել փոխադրել: — Վարդութիւնը հեղինակութիւն կ'ուզէ բանեցընել նաեւ անոնց դպրոցին ներքին բաներուն վրայ ալ: Եր սահմանէ, օրինակի աղաքաւ, սորվեցընելու ժամանակը, — չի թողուր, որ անանկ աղայ մը սորվէ հունգարերէն լեզուն, սոն որ Անտոնեանց վկայագրովը՝ չ'ապացուցաներ, որ արդէն գիտէ հայերէն կարգալ գրել եւ այլն:

Եկեղեցական իշխանութեան ու Մխիթարեան միաբանութեան մէջ եղած անմիաբանութեան ու հակառակութեան հոգին կրնանք հետեւցընել, թէ ինչպիսի գառնութիւն պէտք է որ պատճառած ըլլայ հայերուն, որ ազգայնոց հայերէն լեզուն սորվեցընեն, եւ զիրենք գտնէ այնչափի բերեն, որ կարգալ գրել սորվելէն զատ, ընթացիկ կերպով խօսին հայերէն լեզուն, թէ հունգարերէն չգիտցող վարդապետաց հետ, թէ տունն իրենց ծնողաց ու թէ գրսիներուն հետ: — Բայց չճանաչուեցաւ իրենց արգիւնքն ու շնորհակալութեան եւ երախտեաց տեղ՝ գտան հակառակութիւն եւ ընդդիմութիւն, եկեղեցական ու աշխարհական իշխանութեան կողմանէ:

Ցարակոյս չկայ, որ հայերուն մի միայն նպատակն էր որ ազգային լեզուն ու ոգին վերականգնեն ու վառ պահեն, արդէն լեզունին ըստ բաւականի մոռցած ու կորսնցուցած ազգայնոց ոգւոյն ու սրտին մէջ: Բայց եղանակէն յայտնապէս կրնանք տեսնել, թէ ասոր հակառակ էին, թէ՛ քաղաքային վարդութիւնն, ու թէ՛ եկեղեցական իշխանութիւնը. — կամ անոր համար, վասն զի տերութեան աչքը մտնել՝ եւ հունգարական ազգին առջեւ հասնոյ ըլլալ կ'ուզէին, կամ՝ վասն զի ձանձրացած էին հայրերէն — եւ կամ՝ վասն զի գուցէ, արդէն այն միջոցին Կոստէ էր, իրենց մտքին մէջ որոնալ ան մնտի գաղափարը՝ թէ հայ լեզուն՝ բանի մը չի ծառայեր, ու թէ աս լեզուով մարդ՝ ոչ աւելի գիտուն եւ ոչ ալ աւելի իմամար կ'ըլլայ: Վենետիկ Մխիթարեանց՝ Եղիսարեթուպոլսոյ ուսումնական կենաց եւ յառաջագիտութեան նկատմամբ ունեցած ջանքին վրայոք շատ հետաքրքրական բան կը կարգանք Բաղմամբէպին 1896 տարւոյն՝ հինգերորդ թուին մէջ:

Ասոր նպատակը՝ արդէն նախընթաց դարուն դէպ ի սկիզբները՝ մանաւանդ թէ ԺԸ. դարուն վերջերը, Հ. Միջ. վրդ. Չամչեան շատ աշխատած կ'երեւայ, որ հոն ուսումնական ճեմարան մը կ'անգէն հայ պատանեկաց համար: Աս վախճանին հասնելու համար, ինչպէս որ յիշեալ ամսագիրքին մէջ կը կարգանք, տատնական ճառ մը խօսած է քաղքին աղաչաներուն առջեւ: — Սակայն՝ շատ անհաւանական կ'երեւայ մեզի այս բանն: Թէպէտ ճառը՝ տպագրութեամբ առջեւնիս կեցած է, բայց կարելի է թէ անիկայ ետքի տարիները՝ —, մանաւանդ թէ մեր օրերը շարադրուած ըլլայ: Որովհետեւ նախ, կը տարակուսիր՝ որ արդեօք Հ. Միջ. Չամչեան պատմագիրը՝ Պաշպատով ձանցած ու իրօք հոն եկած է: Երկրորդ՝ յիշեալ ճառին հետքը՝ չենք գտնիր ոչ քաղաքային դիւանին, ոչ հայ ժողովրդապետական յիշատակարաններուն, ոչ քաղքին արձանագրութիւններուն եւ ոչ ալ Մխիթարեանց վանատան մէջ, տեղ մը: Երրորդ՝ թէ նոյն ճառն, այնպէս, ինչպէս որ յիշեալ թերթը յառաջ կը բերէ, կարգացուած ըլլայ քաղաքային հասարակութեան առջեւ՝ մեզի անհաւանական կ'երեւայ. ինչու որ, այն՝ մաքուր գրաբար լեզուն, որով գրուած է, չէ թէ միայն հիմալ, այլ նաեւ այն միջոցին ոչ ոք կրնար հասկնալ: Եղիսարեթուպոլսոյ քաղաքացեաց առջեւ գրաբար լեզուով անանկ բան մը կարգալ, հաւասար էր՝ հնդկերէն կամ արաբերէն

բան մը կարգաւորւն հետ: Ուստի անհետրին է, որ առաջինկայ ճառէն, եթէ իրօք գրուած ալ է, թղթի վրայ — կարգացուած ըլլայ հասարակութեան առջին: — որովհետեւ ամենեւին նշանակութիւն չունի:

Ազգայնոց՝ բաւական ինքնակաց մտածութեան նշանը կը տեսնուի, որ ժիւ մը ետքը (1820 մայ. 2.) կը սկսին զգալ գերմաներէն լեզուին հարկաւորութիւնը: Մտադրութեան արժանի է իրենց աս բազմաթիւն պատճառը. «Երբ քաղքին մէջ գերմաներէն զգարող մը՝ մեր աղջնէն երջանկութեանը նկատմամբ անհրաժեշտ հարկաւոր է — թող եւ զայն որ մենք՝ ըստ մեծի մասին վաճառակաւութիւն ընելու կը պարտաւորուինք:» Իրենց յատուկագիծն անմիջապէս կը գործարկեն, այնու, որ նոր դաս մը (զգարող) կը կանգնեն գերմաներէն լեզուի համար: Աս գերմաներէն դասը կանգուն կը կենայ ասկից ետքն ալ, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ գերմաներէն լեզուի ուսուցիչներու կը հասնուի:

Ասոնք յայտնի նշաններն են, ազգին յաւաքագիծութեան: Ինչու որ թէպէս հասարակութիւնը շատ կը կաշէր իր ազգային լեզուին, ի վերայ այսր ամենայնի ինք զինք պարագաներու յայտարարելու կը ջանար: Ասկից զատ կը ձգեն որ իր աղջը դաստիարակութիւնն՝ ան բարձրութեան աստիճանին հասցընէ, որ զինք՝ մտաւոր զարգացման մէջ, իրեն շրջակայ գրայններէն հաւասար ընէ: —

Համակութեան ջանքը՝ չէ թէ միայն մանչ տղոց վրայ տարածուցաւ, հապա ինչպէս տեսանք — արդէն ԺՐ դարուն գէպ ի սկիզբները — նաեւ աղջիկ տղոց վրայ ալ: — 1760ին կը կարգադրուի, որ զաղջիկ տղաք սորվեցընելը՝ մանչ տղոցմէ բաժնուի: Ե՛րեւայ թէ աս բաժնելը — որն որ տարակոյս չկայ թէ վերջի աստիճանի շրջաօջայեցութեան նշան է — աս միջոցին մէջ մնացական բան մ'եղած պիտի չըլլայ, որովհետեւ նորէն ու նորէն կը կրկնուի աս ջրամանը: — Աղջկանց դպրոցին մէջ կանայք ու արք կը սորվեցընէին: Զորորդ տարին լընցընող աղջիկներն արդէն զգարող կ'ընդունուէին՝ հայերէն սորվելու համար, — յաջորդ տարիները կը սորվէին ասոնք հունգարերէն ու գերմաներէն լեզուները:

Եպիսկոպոսական այցարարութեան պատճէն մը կը յիշէ երկու վարպետահի, — Պ. Ալեքս. Ռափայէլեան 1827ին 2000 ֆիորին կը զետեղէ Եղիսաբեթուպոլսոյ քաղաքային

հասարակութեան արկղը՝ աղջիկ տղոց կրթութեանը համար: —

Կը ներփակեմ ընթերցողաց գիտութեանը համար, 1827 մայ. 11ին, վերին կառավարութեան հաստատութեամբ ամրացուած հիմնարկութեան թուղթը — որուն վրայ ինչպէս թիւ մը ետքը պիտի տեսնենք — Ռափայէլեան վարժարանին տուչութեան թղթին մէջ ալ յիշատակութիւն կայ: — Ասոր թարգմանութիւնը հետեւեալն է:

«Ենթ Եղիսաբեթուպոլսոյ ազատ Թագաւորական քաղքին խորհրդանոցն ու հասարակութիւնը՝ առաջինկայ գրութեամբ կը ծանուցանենք առանձնականաց եւ ան մանեւ, որոնց կը պատկանի, թէ այսօրուան օրս՝ Աղէքսանդր Ռափայէլ անդղեական ասպետէն, մշտնջենաւորապէս եւ անյետսկոչելի կերպով, մնայուն հիմնարկութեան տիտղոսով 5000 ունական ֆիորին իրապէս ընդունեցանք քաղքին անտեսական արկղին մէջ 6/10 առհարկը չեայով: —

Որովհետեւ յիշեալ բարերարին եւ հիմնարկութեան նպատակն ու անփոփոխելի փափաքն ան է, որ վերը յիշուած գումարին տարեկան շահերը՝ պարզապէս ու մի միայն Եղիսաբեթուպոլսոյ հայ օրիորդաց դաստիարակութեանն, անոնց կրօնական ու բարոյական ուսման մէջ ըլլալի յառաջագիտութեանը գործածուի. — անոր համար Եղիսաբեթուպոլսոյ այս նոր դպրոցը — մեր շնորհակալութեան զգացման յայտարարութիւնը ցուցընելու համար — մշտնջենաւոր ժամանակաց համար Ռափայէլեան հիմնարկութիւն կ'ուզենք անուանել:

Ասկից զատ՝ որովհետեւ շատ անգամ յիշուած բարերարին, այն ներքին համոզման մէջ է, թէ լաւ դաստիարակութիւնն՝ եկեղեցականաց կը վերաբերի, եւ մեր քաղքին հիմնական ժողովրդապետն զՎերապ. Տէր Թովհ. Գապուկոյեան կանոնիկոսն ու աւագերէցն, իրեւ իր մտերիմ բարեկամն ու եղբայրը կը պատուէ, անոր համար, այս հիմնարկութեան վերին հսկողութիւնը յիշեալ աւագերէցուն կ'ուզէ յանձնել այնպիսի կերպով մ'որ, ցորչափ կ'ապրի — հիմնարկութեան հետաւորութեանն տալն — վարժապետահիներն ընտրելն ու անուանելը՝ ինչպէս նաեւ դաստառութեան ընթացքն, իր իմաստութեան եւ եռանդեանը համեմատ ըլլայ ու կարգադրուի:

Եթէ յիշեալ հիմնարկուն եւ պաշտպանն, աս նպատակին համար, ասկից ետքն, ինչ ալ

որ զրկէ դպրոցին, միշտ այս վախճանի դարձուի — թէ որ այլազգ, ինք հիմնադիրը, ուրիշ կարգադրութիւն չ'ընեն: — Եւ ասոր նկատմամբ պիտի ընտրուինք ու պիտի չ'ձանձնանք ոչ ինչ պայման, միկնութիւն կամ շնորհք: — Ուստի աս՝ մեր յատուկ ձեռքը ու քաղքին սովորեալ կնիքովը ամրացուած շնորհակալութեան եւ ձանձաձան թուղթը կու տանք — Եղիսարեթուպոլսոյ խորհրդան ու հասարակութեան ժողովքէն 1827 ապրիլ 23.

Պրէմիէր Պրէմիէր յ. յ.

գլխաւոր դատաւոր:

Պրէմիէր Պրէմիէր յ. յ.

գլխաւոր պաշտպան:

8. Գ.

Պրէմիէր Պրէմիէր յ. յ.

խորհրդական:

Պրէմիէր Պրէմիէր յ. յ.

գլխ. քարտուղար:

Հիմնարկութիւնը՝ Ռափայէլեանին ձեռքը յաջորդ վաւերացումամբ հարազատագործուեցաւ:

« Թէ այս ընտրութիւններ, Եղիսարեթուպոլսոյ պատուէին քաղքին խորհրդան եւ հասարակութեան ձեռքը տուած պատճէնին բնագրին ամէն կետերուն համեմատ է, եւ ըստ հետեւորդի թէ, իրքը տուած եմ մեծարգոյ խորհրդին եւ ազնուական հասարակութեան 5000 ֆորինը, մշտնջենական ու եւ չ'ունենալու կերպով՝ Ռափայէլեան հիմնարկութիւն անունի տակ, Եղիսարեթուպոլսոյ հոյ աղջիկ տղոց դաստիարակութեանը դարձնելու համար — եւ թէ աս տուութիւնն երբեք ուրիշ բանի գործածելու հրաման չ'կայ — այսու իրեն մշտնջենաւոր յիշատակին համար, յատուկ ձեռքիս ստորագրութեամբն ու սովորեալ կնիքով կը վաւերացնեմ ու կ'ամրացնեմ:

8. Գ. Սիմեոնով Սիմեոնով յ. յ.

Թէ ինչ կերպով կը փափաքէի հիմնադիրն, որ ըլլայ դաստիարակութիւնը, կը յայտնէ 1841ին, գրած մէկ թղթին մէջ՝ յաջորդ կերպով:

« Սաստիկ կը փափաքէի, որ աղջկանց դաստիարակութեան համար, միայն ընկալութեան տեղ մը հոգամ իմ ծախքովը. — որն որ ասկէ տալը տարի յառաջ արդէն յաջողեցաւ: Աս բանս հիմակ, յաջորդ կերպով կ'ազնվ կ'անուարեմ:

1. Համոզուելով՝ որ Եղիսարեթուպոլսոյ իգական սեռն նուազ բախտաւոր է, — եւ մասնաւորապէս անոնք՝ որոնց ծնողքն աղքատ են — անոր համար, բարեխիշտակ աւագերեց ժողովրդապետին խորհրդին հետեւելով, խոստումն կատարեցին անանկ կերպով մ'որ 2000 ֆորինով աւանձնական տուն մը գնեցի վարժապետուհիին բնակութեանը համար: — Անոր գլխաւոր պարտքը պիտի ըլլայ աշխրատուհիներ կրօնական — բարոյական գիտութեանց մէջ սորվեցնել, ու աշխատել, որ իրենց հասակին համեմատ՝ ժամանակաւ, հոս տեղի աւագերեց ժողովրդապետին միջնորդութեամբ՝ բարձրագոյն դասերուն անցնին. եւ կարենան սորվել, իրենց մայրենի լեզուէն դատ, երկրին խօսած հունգարերէն լեզուն եւ ձեռագործ: Միշտ աշուշունս առջեւ ունենալով՝ ֆրիտոսի պատուէրը թէ. « ինչերեցեք նախ դարձայութիւն Աստուծոյ: »

Անոր համար վարպետուհւոյն գլխաւոր գործքն ըլլայ, կանանց սեռին վայել համեմատութիւն, Աստուծոյ, ընկերին եւ ինք իրեն նկատմամբ ունեցած պարտականութիւնը կատարել: Չոր ծանրաբեռնութիւնն աւելի դժուար կատարելու համար, ընդգիծութիւն չունիմ, որ աւագերեցուն հաւանութեամբն՝ իր քովն ընկերուհի մըն ալ տանու: Աս՝ ամէն նկատմամբ յարմար ուսուցչին տուելի տարեկան վճարքին համար 2000 ֆորինն արդէն ասկէ 14 տարի յառաջ, հոս տեղի հասարակութեան ձեռքը յանձնեցի: Անոր տարեկան շահը՝ ըլլայ յիշեալ ուսուցչուհւոյն տարեկան վճարմունքին համար:

Երբ հիմակ եկաւ այն բաղձացած ատենն, որ ես, իմ շատ սիրելի քաղքիս այցելութիւն կրցայ ընել եւ անձամբ աւագերեց ժողովրդապետին եւ ուրիշ առաջին կարգի մարդիկներուն հետ իմ նորատունի դպրոցս, սուրբ դիտաւորութեան համեմատ՝ տեսայ զնեցի, եւ հոն ամէն բան՝ հաւաքել ու բարոյականութեան հետ միաբան գտայ — եւ Աննա Պրոշնակեան, 40 տարեկան վարպետուհւոյն անձին վրայ — որն որ տալը տարիէ ի վեր կ'աշխատի աղջկանց դաստիարակութեան մէջ. կատարեալ փորձառութիւն եւ յաջողակութիւն գտայ ու գիտեցի — անոր համար՝ աս վարպետուհին, ես, ինչպէս աս բարեպաշտ հիմնարկութեան հիմնադիրը, իմ հեղինակութեամբս կ'ամրացնեմ, — զոր Գերապայծառ Խալիկոպոսէն ալ, իբրեւ Գրանդիւս-նիոյ կաթողիկէ դպրոցաց գերագոյն վերատես-

սուչէն, խոնարհութեամբ կը խնդրեմ — որպէս զի գերլարգելի աւագերեցուն միջնորդութեամբն, ան ամեն բան պահելու հրամայէ, զորոնք ես իրբեւ օրէնք սահմանեցի աս դպրատան համար:

2. Ամենէն աւելի բաղձացածս ան է, որ աս ժողովրդեան յատուկ լեզուն խմբներու մէջ գլխաւոր տեղը բռնէ եւ ուրիշ գերութիւն չյատկացընէ, մինչեւ որ հայերէն լեզուն չի հասկընար:

3. Որովհետեւ այս դպրոցը հիմնելուս պատճառն ու դիտաւորութիւնս ան էր, որ ճշմարիտ Աստուծոյ ծանօթութիւնն, ու երկիրպագելի աստուածութեան ամենասուրբ պատիւաններուն պահպանութիւնը խորունկաց տպաւորութիւն տալէնք արտին մէջ, — անոր համար, երբ ասոնք — որչափ որ ալ քիչ թուով — քովէ քով գան, վարպետուհայն հետ մէկ տեղ աղօթեն, առաւուր լսեն եւ կէսօրէն ետեւ, ժամը երկուքին՝ Հայր մեր ու Հաւատաւք. եւ ընեն հաւատոյ, յուսոյ, սիրոյ եւ զղջման ներգործութիւնները: — Ասոր վրայ, ամեն մէկն, ըսէ իրեն դասը:

Վարպետուհին, առանց որ եւէ անձի զանազանութեան, իր վաստդող ու հաճոյական վարմունքովն՝ իրբեւ ամենուն մայրը, զերենք սիրով մօտիկ ընէ: — Սորվեցընելը տեսէ, կեսօրէն յառաջ՝ երեք ու կէս ժամ, — կէսօրէն ետեւ, շէն, մինչեւ 5:

4. Որպէս զի աղէկունք, հին քրիստոնէական հաւատքին սկզբունքները սրտերուն մէջ տոգորեն, վարպետուհայն պարտքը պիտի ըլլայ՝ զանոնք ամէն կիրակի ու ամիս օրերը ժողովրդապետական եկեղեցին տանելու, — եւ սուրբ պատարագին առանձինն մասերուն վրայ՝ իրենց խօսելու, որպէս զի յարգութեամբ մասնակից ըլլան սուրբ պատարագին: — Հրապարակական թափօններուն, իրենց վարպետուհայն հետ մէկ տեղ ներկայ գտնուելու են իրենք ալ — ու որպէս զի մեր սուրբ հաւատքը՝ զերենք պղտիկ հասակին մէջ ամէն գէշութենէ պահպանէ, վարպետուհին ջանայ, որ որչափ կարելի է, խոստովանութեան ու սուրբ հարգողութեան խորհրդոյն, կարելի եղածին չափ յաճախ մերձենան:

Ահա գերապայծառ Յեր, աս է իմ գաղափարս՝ հիմնած դպրոցին նկատմամբ, զորն որ Հրամանաց բարձր հեղինակութեամբն ամրացընելու կը խնդրեմ:

Աս պարզ, բայց կրօնական կենաց զարգացմամբ զգեստաւորուած դաստիարակութեան

կանոնադրութիւնը՝ Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութեան դպրոցին՝ անայն, քիչով գոհ եղող, հոգատար ու անձնատուեր քնիներ տուաւ: — Աս ուղղութիւնը չլիզովեցին յեղափոխութեան ժամանակին խառնակութիւններն ալ: Ու թէպէտ եւ հրազնուց հրամանը փակեց մուսայից դռները քիչ մը ժամանակի համար, բայց համբերեց ու լուութեամբ կրեց հասարակութիւնն իր վիճակը մինչեւ որ նախախնամութիւնը չլիթաները լուծեց — ու 1851 մայ. 28ին, վերին կանաւարութիւնը նոր կարգադրութեամբ մը հրաման տուաւ, որ Գր. Աղէքս. Ռափայէլեանի հիմնած աղէկաց դպրոցը նորէն բացուի: — Աս ժամանակէն, մինչեւ 1865, դպրոցն երկու կարգի բաժնուած էր, սկսողներուն եւ յառաջացողներուն համար: Ետքէն եղաւ չորս դաս: 1879էն ի վեր՝ բաժնեկցաւ վեց դասի:

1880էն ետքը կարծես թէ սկսաւ դեռելի օրիորդաց դաստիարակութիւնն Եղիսաբեթուպոլսոյ մէջ՝ ժամանակին պարագաներուն փոփոխութիւնները, ան ներքին ճիգն, որ դրացի քաղաքներուն հետ յառաջագիւմութեան նկատմամբ կարենայ մրցիլ, — շարունակեալ սեթեւեռքը, վարպետուհիներուն միօրինակ փոփոխութիւնն եւ այն, ստիպեցին զբաղաբային վարչութիւնն, որ օրիորդաց դպրոցին մէջ ալ վերանորոգութիւն ընէ, եւ աղբիկ տղոց դաստիարակութիւնն անանկ ձեռնբերու յանձնէ, որոնք ժամանակին համեմատ կարենան համապատասխանել իրենց պարտուցն: Ուստի հասարակութիւնն՝ եպիսկոպոսին հաւանութեամբն 1882ին դաշնագրութիւն ըրաւ Սաբմարի՝ Ս. Վիկենտիոսի կոչուած կարգին մայրապետացը հետ, զոր՝ մէկ կողմանէ եպիսկոպոսն՝ իրբեւ ուղղափառ դպրոցաց վերին վարիչը ու մէկալ կողմանէ Սաբմարի ուղրմած քերց առաջնորդութիւնն ընդունեցաւ ու հաստատեց:

Ասոր համեմատ՝ երեք ատակ քյոր պիտի սորվեցընէ Եղիսաբեթուպոլսոյ աղէկաց դպրոցին մէջ: Քաղաքը կու տայ մայրապետաց՝ վանքի ու դպրոցի համար՝ տեղ շէնք, — ու ամեն հարկաւոր եղածներովը կը հոգայ եւ կը հանդերձաւոր թէ՛ զվանքը ու թէ՛ զդպրոցը: Իրենց համար կը հոգացուի աղօթարան մը, ու եթէ կարելի է մատանապետ մըն ալ: — Երեք ուսուցիչ մարապետները կ'ընդունին քաղաքային արկղէն տարուէ տարի 900 ֆիօրին հասոյթ, ասկէ զատ՝ տան աղախնոյն վարձը 150 ֆիօրին, — քաղաքը կու տայ դաստատու համար 15 ձողաչափ վառելու դարձոր փայտ եւ այլն:

Ահաւասիկ երկու կողման մէջ գրուած գաշնագրութեան հայերէն թարգմանութիւնը: "Դաշնը:

Որ գրուեցաւ, մէկ կողմանէ ներքոյ ստուրագրեալ Եղիսարեթուպոլսոյ հասարակութեան երեսփոխաններուն — իբրեւ քաղաքային հասարակութեան եւ դպրոցաց պաշտպանին — մէկալ կողմանէ, մեծարգոյ Սաքմարի ողորմած քերջ մայր վանքին առաջնորդութեանը մէջ, յետագայ պայմաններով:

Ա. Եղիսարեթուպոլսոյ հասարակութիւնը շնորհակալութեամբ կ'ընդունի մեծարգոյ ողորմած քերջ մայր վանքին առաջնորդութեան, այն անձնանուէր զոհն, որով՝ քաղքին օրհորդաց՝ դպրոցին յաջող կառավարութեանը համար, երեք ատակ մայր կու տայ:

Բ. Եղիսարեթուպոլսոյ հասարակութիւնն, երեք ատակ քրոջ օրինաւոր պիտոյցը հոգ կը տանի: Եւ այս վախճանաւ՝ վաղմբի վարժարանին շէնքը՝ վանքի տեղ, այսինքն մարապետաց իրեն բնակութեան տեղ կու տայ: — սա հեղու՝ զանկայ պահանջմանց համեմատ կը հանգեցնաւորէ, եւ կը պարտաւորէ ինք զինք, որ յառաջ գալի որեւէ, երկու կողմանէ ալ հարկաւոր տեսնուած շէնքի նորոգութիւնները՝ քաղաքային հասարակաց արկղէն կը հոգայ:

Գ. Նիպակ հովիւները զմարապետներն, որ իրենց համար, հարկաւոր եղածներով աղօթարան մը կը հոգանք: — եւ անոր վրայօք ալ կ'ապահովենք զքոյրերն, որ եկեղեցական իշխանութեան ձառնովը՝ մարապետաց հոգւոյ կարօտութիւնները լեցնելու հոգ պիտի տանին:

Դ. Եղիսարեթուպոլսոյ հասարակութիւնն իր վրայ կ'առնու չէ թէ միայն վանքին շէնքին մարտին եւ ներքին մասերուն նորոգութիւնը, ապրուիթիւնը, սփրտակացնելը՝ հապա նաեւ անոր մէջ եղած դաստաւութեան սննեակներուն հարկաւոր եղած ուսումնական կահ կարասին հոգալը:

Ե. Մարապետաց հասոյթը՝ քաղքին հասարակաց արկղէն պիտի վճարուի, այնպիսի կերպով, որ մարապետաց համար 900 ֆիօրին վճարեն ու 150 ֆիօրին աղանոյ ծախքը՝ կէս տարիէ կէս տարի, կանխիկ պիտի արուի Եղիսարեթուպոլսոյ մարապետաց վանքին մեծաւորու հօլն ստորագրութեամբն ու վարիչ ժողովրդապետին վաւերացումովը՝ կնքադրոշմ եղած անգործագրին վրայ:

Զ. Դպրոցները տալքնելու համար, տարուէ տարի կը արուի, դպրոցին եւ վանքին հա-

մար 15 ձողաչափ վաւերու կարծր փայտ, եւ անիկայ հնն կը տարուի:

Է. Քաղաքային հասարակութեան խնդրելով՝ Ղուկաս Աւետիքեան ժողովրդապետը, վանքին դպրոցին կից եղած պարտեզը՝ պողանցովը մէկ տեղ, իբրեւ հալ եւ օդ առնելու շրջագայութեան տեղ, գործածութեան համար — եկեղեցական առաջնորդութեան հաւանութեամբը — մարապետաց կու տայ:

Ը. Ողորմած քոյրերն ամէն կարելի փութաֆանութեամբ պիտի աշխատին, որ Եղիսարեթուպոլսոյ հասարակութեան բմացն ու բաղձանացը համեմատ աղաքը դաստիարակեն եւ միօրինակ սորվեցնեն: — Մար նկատմամբ Եղիսարեթուպոլսոյ հասարակութիւնը վերահսկողութեան իրաւունք կը բանեցնեն:

Թ. Եթէ յարաբերութիւններն — որ կողմանէ որ ըլլայ — այնպիսի կերպով մը փոխուին, որ հարկաւոր տեսնուի աս առնը ցրուելու, — ազատ է թէ հիմնարկուն ու թէ միաբանութեան առաջնորդութիւնը՝ եթէ որ պարագաներն այնպէս պահանջեն, այս գաշնագրութիւնը քակելու: Սակայն երկու կողմանէ ալ, պէտք է աս բանս վեց ամիս յառաջ ծանուցանել:

Ժ. վերջը գրուած պայմաններն, երկու կողմն ալ կ'ընդունին: Որուն վաւերացումներ համար, առաջիկայ դաշնքը կանչուած վկաներուն յատուկ ձեռքովը կը ստորագրուի եւ երկու օրինակի մէջ կը հրատարակուի, այնպիսի յայտարարութեամբ, որ այս դաշնքը՝ միայն ան աստե պիտի ունենայ իր զօրութիւնն, երբ որ եկեղեցական վերին վարչութիւնը զանկայ կ'ամրացնեն:

Տուեալ Եղիսարեթուպոլսոյ քաղքին հասարակութեան 1885 սեպտեմբեր մէկին եղած ընդհանուր ժողովէն:

(Հարաւ-իսի)

ՅՈՎՀ. ԱՆՆՃԻ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԻՐԻՆԵՍՏ

(Հարաւ-իսի)

Բ.

Անցնելով Գետուրի վարուց բազմագիմի խնդրոյ վրայէն, կը հանգչինք այժմ իւր երկաթուղիներէն վրայ, որոնք իւր անունն անմահ կ'արձանագրեն Մատենագրութեան պատմու-